

УДК 342.9:340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.22>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МИТНИХ ОРГАНІВ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Шевченко Е.А.,
аспірант кафедри публічного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0003-1920-9499

Шевченко Е.А. Зарубіжний досвід організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів: адміністративно-правовий аспект.

За результатами дослідження зарубіжного досвіду організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів встановлено, що за законодавством деяких розвинених зарубіжних держав (зокрема, Канади, Нідерландів, Сполученого Королівства) консультативно-дорадчі органи при митній службі мають: 1) очолюватись посадовою особою з числа керівного складу митної служби; 2) бути репрезентативними; 3) мають включати у своєму складі лише тих представників категорій учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду; 4) бути постійним майданчиком обміну інформацією, зауваженнями та пропозиціями із підприємствами та фізичними особами щодо діяльності митних органів за її основними напрямками як на стадії розробки, так й на стадії реалізації нормативно-правових актів та адміністративних актів для відшукування шляхів гармонійного поєднання цілей та принципів державної митної політики із комерційними інтересами суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Заходи забезпечення реального впливу результатів публічних консультацій на діяльність митних органів у зарубіжних державах включають можливість: а) адміністративного та судового оскарження відповідних актів (Португалія, Румунія, США); б) відмови у державній реєстрації нормативно-правового акта за цих обставин (Боснія та Герцеговина); в) застосування до керівників та інших посадових осіб митних органів, на яких покладається організація консультацій з громадськістю, дисциплінарних стягнень за порушення порядку їх проведення (Сполучене Королівство). Крім того, важливе значення мають й заходи забезпечення прозорості консультацій з громадськістю, серед яких включення їх матеріалів до структури відповідного акта як додатку до нього (Польща, США, Хорватія).

Ключові слова: громадський контроль, діяльність митних органів, органи громадського контролю, подання пропозицій (зауважень) до правових актів та документів публічної політики, права громадськості під час здійснення громадського контролю, публічні консультації.

Shevchenko E.A. International experience of governing public control over activities of customs authorities: administrative legal aspect.

As an outcome of the study of international experience of governing public control over activities of customs authorities it is established that, according to the legislation of some developed countries (in particular, Canada, the Netherlands, the United Kingdom), advisory bodies at the customs service are to: (1) be headed by an official from among the management of the customs service; (2) be representative; (3) include only those representatives of the categories of participants in customs relations and other interested persons who meet the requirements for the appropriate level of qualification and professional experience; (4) be a permanent platform for exchanging information, comments and proposals with individuals and entities regarding the activities of customs authorities in its main areas both at the stage of development and at the stage of implementation of regulatory acts and administrative acts in order to find ways to harmoniously combine the goals and principles of state customs policy with the commercial interests of persons engaged in foreign economic activity.

Measures to ensure the real impact of the results of public consultations on the activities of customs authorities in different countries include the possibility of: (a) administrative and judicial appeal of the relevant acts (Portugal, Romania, USA); (b) refusal to state registration of a regulatory acts in these circumstances (Bosnia and Herzegovina); (c) application of disciplinary sanctions to heads and other officials of customs authorities responsible for organizing public consultations for violating the procedure for their conduct (United Kingdom). In addition, measures to ensure the transparency of public consultations are also important, including the inclusion of their materials in the structure of the relevant act as an annex to it (Poland, USA, Croatia).

Key words: activities of customs authorities, public consultations, public control, public control councils, public rights within the public control measures, submission of proposals (comments) to legal acts and public policy documents.

Постановка проблеми. Основним вектором подальшого утвердження демократичних засад організації та здійснення управління публічними справами у зарубіжних державах є розширення меж громадського контролю. Відбувається це, насамперед, шляхом включення до нього тієї частини спектру напрямів діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, яка характеризується високим рівнем складності з точки зору необхідності спеціальних знань для розуміння сутності управлінських й економічних (соціальних) процесів та використання у них інформації, яка є чутливою та обмеженою у доступі. Ці особливості диктують необхідність для пристосування до них традиційного інструментарію громадського контролю та адміністративно-правових засад його використання. Деякі зарубіжні держави досягли значного зрушення у розгортанні регуляторних та інституційних основ громадського контролю, зокрема, за системою митного адміністрування, які дозволяють приватному сектору економіки та інститутам громадянського суспільства відчутно впливати на формування та реалізацію державної митної політики. У світлі цього, зарубіжний досвід організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів являє собою значний інтерес.

Стан опрацювання проблематики. На важливості належного правового регулювання та поступового посилення можливостей громадянського суспільства впливати на хід та результати публічного адміністрування у митній сфері послідовно наголошує наукова спільнота. В.М. Панасюк з цього приводу вказала на те, що в Україні відсутнє належне правове забезпечення функціонування механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами публічної влади, а саме: законодавчо визначеної чіткої та послідовної характеристики суб'єктного складу та інститутів громадянського суспільства; конституційно-правового регулювання відносин інститутів громадянського суспільства і державного апарата; стабільних і чітких юридичних інструментів і процедур взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, які забезпечують баланс їх інтересів [1, с. 298-299]. Наприклад, проект закону України «Про публічні консультації» від 23 жовтня 2020 р. № 4254 критикувався Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України, у тому числі через те, що у його положеннях не визначено співвідношення діяльності громадських рад, інших допоміжних органів, які утворюються при центральних та місцевих органах виконавчої влади, та публічного обговорення [2]. Таким чином, у науковій літературі та публікаціях експертів з питань громадського контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень влучно та визначається фундаментальна проблематика організації та практичного здійснення цієї діяльності. Відповідний комплекс питань є цілком актуальним для сфери митного адміністрування та зарубіжний досвід упорядкування діяльності громадськості щодо оцінки законності й ефективності діяльності митних органів являє собою у цьому зв'язку значну цінність, однак, залишається недостатньо дослідженим.

Метою дослідження є окреслення зарубіжного досвіду організації та забезпечення здійснення громадського контролю за діяльністю митних органів.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, насамперед, звернемо увагу на те, що у зарубіжній експертній думці все більш вираженою стає тенденція до підвищення ступеня прозорості відомостей щодо експортно-імпорتنних операцій шляхом зменшення частки цих відомостей, які належать до інформації з обмеженим доступом та становлять комерційну таємницю. Цей крок є рушійною силою, у тому числі підвищення ефективності громадського контролю за діяльністю митних органів.

Зокрема, група спеціалізованих інститутів громадянського суспільства за підтримки Європейського парламенту звернулась до Європейської комісії щодо реформування європейського митно-

го законодавства шляхом надання неpubлічним особам доступу до інформації з питань зовнішньої торгівлі, яка збирається, використовується та формується митними органами. Серед іншого, вказувалось на те, що ширший доступ громадськості до торгової інформації від митних органів покращить спосіб взаємодії заінтересованих осіб зі суб'єктами господарювання та органами влади для вирішення проблем прав людини та екологічних ризиків у ланцюжках створення вартості товарів. Щоб усунути прогалини в якості митної інформації, пропонується, насамперед, обов'язкове розкриття назви та адреси виробника в митних деклараціях, а також інформації про рух товарів всередині Європейського Союзу. Усі загальнодоступні відомості щодо експортно-імпортних операцій пропонується надавати щомісяця на безоплатній основі та у формі відкритих даних, щоб митні органи не були обтяжені необхідністю відповідати на індивідуальні запити заінтересованих осіб [3].

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що однією з форм громадського контролю за діяльністю митних органів, якій приділяється значна увага міжнародною спільнотою та яка реалізована у значній кількості держав, є утворення консультативно-дорадчих органів за участю підприємств й фізичних осіб та уповноважених посадових осіб митних органів.

Наприклад, у виданому Митною адміністрацією Нідерландів (Tax and Customs Administration) протоколі про консультації з бізнесом з питань реалізації митної політики йдеться про те, що для співпраці з приватним сектором митна служба створила митний консультативний форум. Він є гнучкою консультативною платформою для підвищення якості діяльності митних органів, на основі взаємної прозорості, рівності та об'єднання зусиль обговорюються такі питання, як нове законодавство, що надає приватному сектору можливість залучити його спеціалістів розробки нового законодавства та разом з митною службою опрацювати його деталі та підготуватися до його упровадження. Якщо консультації між митною службою та приватним сектором стосуються питань стратегічного рівня, резонансних та/або політично делікатних питань та скарг на загальну роботу митних органів більш ніж випадкового характеру, вони, в першу чергу, проводитимуться у рамках митного консультативного форуму з призначеною для цього посадовою особою митних органів, якій доручено координувати всі консультативні процеси із основними організаціями приватного сектору. Усі консультативні процеси, партнерства та пілотні проекти з організаціями приватного сектору будуть передані під управлінську відповідальність або самого митного консультативного форуму, або однієї з його експертних рад. Наприклад, ради з питань інформаційних технологій відповідає за консультативні відносини між постачальниками програмного забезпечення та електронною митницею, а вся діяльність авторизованих економічних операторів з приватним сектором підпадає під контроль ради з питань митного контролю та митного оформлення [4].

Основний склад митного консультативного форуму включає голову митної служби або уповноважену нею вищу посадову особу митних органів (як його керівника) та по одному представнику від кожної групи заінтересованих сторін у ланцюжку, що має відношення до митної справи (де це можливо, включаючи галузеві ринкові організації приватного сектору, діяльність яких стосується митних платежів та митного оформлення відповідних товарів, а також організації з нефіскальними завданнями щодо безпеки, здоров'я, економіки чи навколишнього середовища). Представники для їх призначення до складу митного консультативного форуму повинні мати широкий досвід, пов'язаний з митною справою, що дозволяє їм брати участь в експертних обговореннях та виступати заінтересованими сторонами [4].

Таким чином, у Нідерландах консультації з бізнесом з питань реалізації митної політики відбуваються на базі спеціального митного консультативного форуму, який очолює керівництво митних органів та який є репрезентативним з точки зору підприємств й фізичних осіб як учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які делегували представників до митного консультативного форуму, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду. Митний консультативний форум є постійним майданчиком для обговорення проектів нормативно-правових актів у сфері митного адміністрування та проблематики застосування митного законодавства й інших аспектів діяльності митних органів. Належна організація кожного з консультативних процесів покладається на того чи іншого спеціально уповноваженого на це працівника митних органів.

Широко поширеною практикою у зарубіжних державах є також проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної митної політики.

За стандартом, який утверджується Організацією економічного співробітництва та розвитку та Організацією азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва відображений у виданому ними інтегрованому контрольному списку регуляторних реформ, нормативно-правові акти мають бути розроблені відкритим і прозорим способом, за належними та широко оприлюдненими процедурами для ефективного та своєчасного внеску від заінтересованих національних та іноземних осіб, таких як підприємства та фізичні особи з числа адресатів відповідних регуляторних актів та їх об'єднання, профспілки та інші заінтересовані особи, серед яких споживчі, екологічні організації або інші рівні та галузі влади [5].

Зокрема, повертаючись до контексту митного адміністрування, зазначимо, що Європейська комісія з приводу консультацій з громадськістю та бізнесом з питань митного адміністрування зазначила, що відкритий діалог за участю Європейської комісії та заінтересованих сторін допомагає гарантувати, що правила та пропозиції регуляторних актів йдуть в ногу з реальністю швидких змін. Цей діалог допомагає досягти регуляторної ефективності, необхідної для розвитку найкращої адміністративної та законодавчої практики, адаптованої до потреб бізнесу в Європейському Союзі. Нещодавнім предметом громадського обговорення було оновлення Митного кодексу Європейського Союзу (тривало з 20 липня по 19 вересня 2022 р.) [6]. Інструменти, які інститути громадянського суспільства та інші учасники митних відносин можуть використовувати у ході та за підсумками громадського контролю, включають, зокрема:

- оцінка регуляторних ініціатив Європейської комісії шляхом висловлення зауважень та пропозицій;
- внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства Європейського Союзу, у тому числі для зменшення регуляторного тягаря та підвищення ефективності законів, які діють;
- започаткування або підтримка законодавчої ініціативи європейських громадян [7].

Консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної митної політики широко практикуються й у Сполученому Королівстві. Його податково-митна служба зауважила, що мета консультацій з громадськістю, у тому числі збирання доказів щодо ефективності тих чи інших рішень у сфері митного адміністрування, полягає в тому, щоб митні органи краще розуміли, як митна система працює для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та інших суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з переміщенням товарів через митний кордон, а також те, як митні процедури потенційно можна зробити простішими, легшими та більш сприятливими для торгівлі. Досвід митних органів Сполученого Королівства включає проведення консультацій з питань:

- митного режиму щодо пошти та посилок – для з'ясування оптимального митного режиму пошти та посилок малої вартості;
- запровадження добровільного стандарту для митних посередників – збирались думки щодо пропозиції запровадити добровільний стандарт для митних посередників з метою покращення якості послуг у секторі послуг митних посередників;
- тимчасового ввезення товарів до Сполученого Королівства – заінтересовані особи закликали до висловлення думки щодо використання режиму тимчасового ввезення зі звільненням від імпорتنих мит;
- майбутнього митних декларацій – митні органи вивчали погляди щодо можливих шляхів спрощення митних декларацій, а також технології, які декларанти використовували для полегшення заповнення митних декларацій та виконання інших митних формальностей [8].

Поруч із предметом консультацій, визначальне значення для того, щоб консультації з громадськістю були ефективним інструментом впливу на управління публічними справами, має наявність та характер обов'язку щодо врахування висловлених громадськістю зауважень та пропозицій.

Порівняльно-правовий огляд показує, що підходи до визначення правового значення результатів консультацій з громадськістю є різноманітними. З одного боку, у Канаді вони мають суто політичне значення, тоді як у Португалії процедура консультацій передбачена законом та її дотримання перевіряється в судовому порядку [9, с. 4]. Більше того, за Законом США про адміністративну процедуру процедура консультацій з громадськістю передбачає необхідність:

- 1) опублікувати повідомлення про запропоноване законодавче нововведення у федеральному реєстрі з викладом тексту або концепції норми права, вказівку на підставу розробки регуляторним органом відповідного нормативно-правового акта, а також на час і місце для участі громадськості (із інформацією про контакти у регуляторних органах);

2) надати всім заінтересованим особам можливість подати відомості, погляди або аргументи щодо правила поведінки, які поліпшать рівень обізнаності регуляторного органу про предмет нормотворення (у тому числі, оспоривши фактичні припущення, на основі яких діє регуляторний орган);

3) опублікувати повідомлення про остаточне прийняття правила поведінки принаймні за 30 днів до дати набрання чинності правилом із викладом відповідей на всі отримані коментарі по суті, відсутність яких може бути приводом для судового оскарження відповідного нормативно-правового акта (ст. 4 Закону США про адміністративну процедуру) [10].

Також, привертає увагу те, що у Кодексі кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень Ради Європи одним із ключових обов'язків органів державної влади у цій сфері визначено реагування, що включає слухання, врахування та практичне втілення внеску громадянського суспільства [11]. Про це йдеться й у висновку Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ щодо проекту закону України «Про публічні консультації». Фахівці міжурядової організації підкреслили, що суб'єкти владних повноважень мають не лише враховувати громадську думку, а й реагувати на неї в прозорий і своєчасний спосіб. Разом з обов'язком забезпечувати зворотний зв'язок щодо всіх поданих зауважень, суб'єкти владних повноважень мають запровадити механізм моніторингу для оцінки відповідності процесу консультацій обов'язковим стандартам щодо забезпечення ефективної участі громадськості та звітування про результати перед громадськістю. На доповнення до того, у висновку Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ окремо вказується на те, що гарною практикою вважається визначення державного органу, відповідального за загальну координацію, стандартизацію та модернізацію процедур публічних консультацій, а також забезпечення їх послідовного проведення всіма суб'єктами владних повноважень і сприяння обміну досвідом та знаннями між посадовими особами, відповідальними за проведення консультацій у межах кожного такого суб'єкта. Це можна зробити, на переконання фахівців міжурядової організації, або ж шляхом призначення координатора для кожного підрозділу, або координатора для певного державного органу, а також шляхом забезпечення взаємозв'язків між координаторами різних підрозділів та/або державних органів з метою забезпечення послідовності. Одним із прикладів належної практики є Сполучене Королівство, де кожен урядовий підрозділ, відповідальний за проведення публічних консультацій, призначає Координатора з питань консультацій. На початкових стадіях планування Координатор з питань консультацій надає рекомендації посадовим особам, відповідальним за процес консультацій. Одразу після завершення процесу консультації інформація про будь-які вивчені уроки повідомляється Координатору з питань консультацій, який забезпечує її розповсюдження в межах підрозділу і серед підрозділів та органів [12].

Особлива увага при упорядкуванні громадського контролю приділяється й забезпеченню реального впливу його результатів на діяльність адміністративних органів. Це досягається, головним чином, шляхом закріплення правового значення зауважень та пропозицій громадськості з тих чи інших питань публічного адміністрування та гарантування належного виконання адміністративним органом його обов'язку враховувати зауваження та пропозиції громадськості у його діяльності за допомогою заходів відповідальності його посадових осіб, іншими способами й засобами.

Фахівці Європейського центру некомерційного права, висвітлюючи засоби правового захисту на випадок недотримання принципів участі, вказують на те, що зворотний зв'язок з боку державних органів та засоби правового захисту в разі недотримання гарантій співучасті чи їх порушення є одним з ключових елементів забезпечення довіри у системах співучасті. Підтримати правове середовище та сприяти практиці співучасті можуть документи, у яких викладено чіткі вказівки та основи надання зворотного зв'язку та звернення до засобів правового захисту у разі виявлення невідповідностей. Наприклад, правилами проведення консультацій при підготовці правових норм Боснії та Герцеговини передбачено, що рада міністрів може повернути законопроект установі, яка повинна була дотримуватись правил проведення консультацій, але не дотрималася їх до моменту представлення закону. Подібним чином процедура Регламенту роботи державних органів Хорватії вимагає доповіді щодо процесу проведення консультацій за кожним законопроектом, представленим на сесії державного органу. У Румунії будь-яка особа може подати скаргу в адміністративному порядку у разі порушення передбачених законодавством прав на участь у прийнятті владних управлінських рішень; скарга чи звернення розглядаються у терміновому порядку та звільняються від судового збору. Державного службовця може бути оштрафовано, якщо він/вона

«не дозволяє окремим громадянам отримати доступ до роботи відкритих засідань або перешкоджає участі зацікавлених сторін у процесі розробки нормативних документів, що зачіпають інтереси громадськості, відповідно до положень цього закону» [13, с. 45]. Політичні та дисциплінарні стягнення для керівників та службовців адміністративних органів передбачені й законодавством Сполученого Королівства [14].

Дотримання адміністративними органами та їх посадовими особами їх обов'язків щодо забезпечення можливостей для здійснення заходів громадського контролю має супроводжуватись також належним врахуванням результатів цих заходів.

Д. Голубович у цьому зв'язку звернув увагу на позицію конституційного суду Угорщини щодо того, що положення про консультації, викладені в Конституції Угорщини та профільному законі, є «методологічними вказівками», а не правом, яке забезпечується примусовою силою держави. На думку конституційного суду, здійснення законодавчої та виконавчої влади не може залежати від консультацій з представниками різних приватних інтересів, якщо тільки їм не надано особливих владних повноважень щодо участі у процесі прийняття рішень. В іншій справі конституційний суд кваліфікував закон про громадські консультації як *lex imperfecta*: порушення передбаченої ним процедури консультацій не є порушенням конституції саме по собі, а може призвести до політичної чи дисциплінарної відповідальності державних службовців, відповідальних за виконання закону. У рідкісних випадках, коли, незважаючи на порушення закону, право на консультацію все ж було забезпечено, суд фактично визнав порушення деяких прав, які прямо захищені та гарантовані конституцією, таких як право на вільний доступ до інформації, право на здорове довкілля, свободу асоціацій або право на звернення до адміністративних органів [14].

Висновки. Однією з основних форм громадського контролю за діяльністю митних органів у зарубіжних державах (Канада, Нідерланди, Сполучене Королівство тощо) є утворення консультативно-дорадчих органів за участю підприємств й фізичних осіб та уповноважених посадових осіб митних органів й інших заінтересованих державних органів та органів місцевого самоврядування. Ці консультативно-дорадчі органи мають: 1) очолюватись посадовою особою з числа керівного складу митної служби; 2) бути репрезентативними; 3) мають включати у своєму складі лише тих представників категорій учасників митних відносин та інших заінтересованих осіб, які відповідають вимогам щодо належного рівня кваліфікації та професійного досвіду; 4) бути постійним майданчиком обміну інформацією, зауваженнями та пропозиціями із підприємствами та фізичними особами щодо діяльності митних органів за її основними напрямками як на стадії розробки, так й на стадії реалізації нормативно-правових актів та адміністративних актів для відшукування шляхів гармонійного поєднання цілей та принципів державної митної політики із комерційними інтересами суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Не менш важливу роль у організації громадського контролю за діяльністю митних органів у зарубіжних державах та на міжнародному рівні (Європейський Союз, Сполучене Королівство, США тощо) відіграють консультації з громадськістю з питань реалізації державної митної політики. Реальний вплив їх результатів на діяльність митних органів досягається, головним чином, шляхом закріплення правового значення зауважень та пропозицій громадськості з тих чи інших питань публічного адміністрування та гарантування належного виконання адміністративним органом його обов'язку враховувати зауваження та пропозиції громадськості у його діяльності за допомогою заходів відповідальності його посадових осіб, іншими способами й засобами. Насамперед, у цьому контексті йдеться про заходи реагування у разі прийняття нормативно-правових та адміністративних актів без проведення консультацій з громадськістю або з порушення їх порядку, якщо їх обов'язковість установлена законом, так само як й у разі необґрунтованого неврахування пропозицій та зауважень від громадськості або ненадання відповіді на них. Ці заходи включають можливість: а) адміністративного та судового оскарження відповідних актів (Португалія, Румунія, США); б) відмови у державній реєстрації нормативно-правового акта за цих обставин (Боснія та Герцеговина); в) застосування до керівників митних органів, на яких покладається організація консультацій з громадськістю, дисциплінарних стягнень за порушення порядку їх проведення (Сполучене Королівство). Крім того, важливе значення мають й заходи забезпечення прозорості публічних консультацій, серед яких включення їх матеріалів до структури відповідного акта як додатку до нього (Польща, США, Хорватія).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панасюк В.М. Громадський контроль та громадський моніторинг як форми взаємодії органів публічної влади та громадянського суспільства: проблеми нормативно-правового забезпечення: Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) у 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. 2018. С. 297–299.
2. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект закону України «Про публічні консультації» від 23 жовтня 2020 р. № 4254. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=70235&pf35401=540052>.
3. World Uyghur Congress. Open Call from Civil Society for Access to EU Customs Trade Information. 2022. URL: <https://www.uyghurcongress.org/en/open-call-from-civil-society-for-access-to-eu-customs-trade-information>.
4. Customs Administration of the Netherlands (Tax and Customs Administration). Protocol on Customs Business Consultation. URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/customs-business-partnership-guidance/customs-of-the-netherlands-_protocol-on-customs-business-consultation.pdf?la=en.
5. OECD-APEC. Integrated Checklist on Regulatory Reform. A policy instrument for regulatory quality, competition policy and market openness. 2008. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2008/07/apec-oecd-integrated-checklist-on-regulatory-reform_g1gh98d3/9789264051652-en.pdf.
6. European Commission. Customs consultations. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/customs-consultations_en.
7. European Commission. Contribute to law-making. URL: https://commission.europa.eu/law/contribute-law-making_en.
8. HM Revenue & Customs. Customs and UK border consultations and calls for evidence. 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/customs-and-uk-border-consultations-and-calls-for-evidence>.
9. Rodrigo D., Amo P. A. Background Document on Public Consultation. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2008. URL: <https://www.oecd.org/mena/governance/36785341.pdf>.
10. U.S. Administrative Procedure Act of 1946 no. 404 (5 U.S.C. §§ 551–559). URL: https://www.law.cornell.edu/wex/administrative_procedure_act.
11. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень Ради Європи. 2009. URL: <http://www.coe.int/en/web/ingo/civil-participation>.
12. Висновок БДІПЛ ОБСЄ щодо проекту закону України «Про публічні консультації» (Варшава, 1 вересня 2016 року). 33 с. С. 20. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6340/file/295_GEN-UKR_1Sept2016_ukr.pdf.
13. Європейський центр некомерційного права. Участь громадськості в процесі прийняття рішень. 2016. 58 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_rekomehdation/civik_Europe_2016.pdf.
14. Golubovic D. An Enabling Framework for Citizen Participation in Public Policy: An Outline of Some of the Major Issues Involved. *The International Journal of Not-for-Profit Law*. 2010. Volume 12, Issue 4. URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/an-enabling-framework-for-citizen-participation-in-public-policy-an-outline-of-some-of-the-major-issues-involved-2>.